

Tleush V. M. History of the establishment of Katerynoslavs'ka guberniya: from Zaporoz'ki Vol'nosti to the administrative district of the Russian Empire

The article is dedicated to the history of the integration of the Southern Ukrainian region to the Russian Empire and its reformation during the second half of the eighteenth century. The establishment of Katerynoslavs'ka guberniya according to the Russian management system became the result of these events.

Keywords: Katerinoslavs'ka guberniya, Southern Ukraine, integration, unification, management, Zaporoz'ki Vol'nosti.

УДК 94(477)"1775-1853"

М. М. Єременко

СИСТЕМА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА (1775–1853 рр.)

Стаття присвячена вивченню джерел утримання духовних осіб, що «окормляли» військових на півдні України в період між ліквідацією Вольностей Війська Запорозького і початком Кримської війни. Простежуються зміни порядку утримання, виявляється специфіка матеріального забезпечення духовенства різних військових формувань краю.

Ключові слова: військове духовенство, Південна Україна, військові формування, підцерковна земля

Рівень ефективності діяльності військового духовенства південноукраїнського регіону значною мірою залежав від матеріальних умов, в яких йому доводилося працювати. Саме одержання жалування з військових сум називалось в ряді спірних ситуацій як головна підстава для віднесення того чи іншого причту до складу підлеглих обер-священику армії та флоту. Тож для глибшого розуміння як умов діяльності, так і структури духовенства Південної України, яке «окормляло» військових, доцільно звернутись до вивчення джерел утримання цих духовних осіб. Саме це і є метою нашої розвідки.

Звернемо увагу, що попри беззаперечну важливість цього питання, у низці робіт, присвячених саме економічному аспекту історії православ'я в регіоні, специфіка матеріального забезпечення військового духовенства обійдена увагою. Натомість відповідну інформацію знаходимо у деяких працях з історії окремих збройних формувань.

У перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького для деяких лояльних по відношенню до російської влади духовних осіб, які «окормляли» запорожців, було збережене матеріальне утримання, що вони одержували за доби козацтва. Зокрема, до переведення у листопаді 1775 р. до Києва продовжував отримувати встановлену раніше платню (100 крб. за третину року) архімандрит Володимир Сокальський [1, с. 74]. Втім, все ж це було виключенням, і система утримання духовенства, що існувала на Запорозьких Вольностях і базувалась перш за все на «ласці військовій», вже не працювала у тому вигляді, що раніше.

При цьому держава не поспішала перебирати на себе фінансування духовенства і робила ставку на призначення жалування окремим особам, що «окормляли» військових і в яких російська влада була найбільше зацікавлена.

Серед таких духовних осіб були і представники грецького чорного духовенства, які перебували при збройних формуваннях у Керчі та Єникале. Згадаймо, що і утримання храмів «албанських греків», які брали участь у походах проти турків, поступити в російське підданство і поселитись у Керчі та Єникале, Катерини II обіцяла здійснювати за рахунок казни. Указом імператриці від 9 травня 1776 р. наказувалось щорічно виділяти кожному з чотирьох митрополитів, які перебрались з греками до двох кримських фортець, по 500 крб., а також видати їм єдиноразово по 200 крб. [2, с. 91].

Отримували жалування і деякі інші представники духовенства, що «окормляло» військові формування з греків у регіоні. Зокрема, ієромонаху формованого біля Одеси з греків і албанців трьохротного дивізіону штатами була встановлено жалування в 100 крб. на рік [3, с.3]. Духовенство ж грецького піхотного батальйону, сформованого під Одесою після розформування Албанського війська і Одеського дивізіону, утримувалось вже переважно за рахунок підцерковної землі [4, с. 120-121].

При формуванні у 1788 р. Чорноморського козацького війська передбачений його штатним розписом священнослужитель мав одержувати жалування 105 крб. на рік. У ході російсько-турецької війни з огляду на значення війська штат його духовних осіб був розширений. Станом на 1792 р. протопоп козацького війська одержував жалування 200 крб. на рік, «поп» — 100 крб., диякон — 80 крб., плюс на церковний причт виділялось ще 120 крб. щорічно (для порівняння, кошовий отаман одержував 1000 крб., курінні отамани — по 40 крб. на рік) [5, с.38].

На відміну від духовенства Запорозьких Вольностей, на задоволення матеріальних потреб якого козацтвом не відводились підцерковні землі, для абсолютної більшості духовенства регіону «постзапорозького» періоду саме такі земельні ділянки стали основним джерелом утримання. Причому згідно з Межовою інструкцією, земля записувалась не за конкретними духовними особами, а за храмом, а тому духовенство не мало права її продавати, закладати, дарувати, але могло здавати в оренду. Крім того, духовні особи втрачали право користування землею, відмежованою до «старого» храму, в разі переведення

на нове місце. Разом із тим, від підцерковної землі відрізнявся статус земель, які дозволялось мати у володінні чи користуванні безпосередньо священно- та церковнослужителям.

Такий порядок стосувався всієї території Російської імперії. Втім, специфіка Південної України наклала свій відбиток на ситуацію із церковним землеволодінням і землекористуванням у регіоні. Вже в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії для регіону було зроблено виключення, і замість передбачених Межевою інструкцією 33 десятин на храм дозволено відводити 120 десятин. Це було цілком виправдано для цього етапу колонізації, коли на Півдні, на відміну від інших регіонів, мала місце наявність великих вільних земельних угідь при відносно невеликій щільності населення. Влаштування ж нових храмів розглядалась як важлива складова комплексу умов для забезпечення найскорішого залюднення краю.

Темпи земельних роздач, складності із самим відмежуванням, обумовлені, зокрема, нестачею межовиків і суперечками щодо якості ділянок, що мали відмежовуватись, у комплексі із коливаннями державної політики у цьому питанні мали наслідком те, що далеко не всі храми Півдня мали у відведенні 120 десятин. У подальшому, по мірі зростання чисельності населення і зменшення вільних земельних фондів, ситуація лише загострювалась, що, зрозуміло, негативно впливало на матеріальне забезпечення духовенства [6, с. 161-175].

Крім використання підцерковної землі, духовенство користувалось платою за треби, пожертвами, що давали парафіяни, а в деяких випадках — і державною ругою у натуральній чи грошовій формі.

Згадаймо, що в останні чверті XVIII ст. духовенство храмів населених пунктів поселених полків регіону утримувалось переважно за рахунок самих парафіян і користування підцерковною землею. Типовою у цьому плані була справа про влаштування церкви у військовій слободі Михайлівці, мешканці якої попіклувались про відведення 120 десятин підцерковної землі і зобов'язались утримувати храм [7, арк. 2 зв.-3 зв.].

Підцерковні землі стали головним джерелом утримання духовенства Бузького козацького війська. Зокрема, у рапорті священника Миколаївської церкви станиці Бузького війська Новопетровської Максима Кушковського повідомлялося, що підцерковна земля для його храму була відведена у 1785 р. [8, арк. 1]. Коли у 1796 р. мешканці станиці цього ж війська Себіної звернулись до єпархіального архієрея за дозволом відокремитись від парафії Миколаївської церкви станиці Новопетровської і влаштувати власний храм, митрополит Гавриїл (Бонялеску-Бодоні) наклав резолюцію, що це можна зробити тільки після відведення на заплановану церкву в Себінній 120 десятин землі [9, арк. 1].

На користуванні підцерковною землею базувалось і утримання духовенства Азовського козацького війська. Якщо попервах ієромонах Іннокентій, який перебував при козаках, на підставі іменного указу від 6 грудня 1829 р. одержував жалування «нарівні з осавулом», то після облаштування війська в Північному Приазов'ї наказний отаман полковник Й. Гладкий просив дозволити, аби церковні причти і Покровського поселення, і Петровського посаду «не вимагали для утримання себе ніякої допомоги, а задовольнялись би від парафіян і землею» [10, с. 404-405].

Важливо, що законодавство щодо церковного землеволодіння та землекористування стосувалось переважно сільської місцевості, тоді як обов'язкове відведення підцерковної землі для міських храмів не передбачалось (інше питання, що саме віднесення населених пунктів до категорії міських поселень впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. зазнавало неодноразових корегувань і в низці випадків різні відомства використовували не однакові підходи до такого віднесення [11, с. 121-123], що ускладнювало проблему відмежування). Тож, зокрема, причти фортець мали утримуватись, як правило, з інших джерел. Так, тоді як один священник Олександрівської фортеці Нової Дніпровської лінії знаходився на «громадському утриманні», другий одержував з комісаріатської суми штатне жалування [12, с. 21-22]. Священники Нової Дніпровської лінії отримували жалування в розмірі 100 крб., а 2 церковнослужителі — по 20 крб. Згідно з іменним указом від 28 червня 1794 р. ці суми були переглянуті і відтепер священник одержував 120 крб. і церковнослужителі по 21 крб. асигнаціями. З цих сум вчитались 2,5% зі священника і 1% з церковнослужителів на шпиталь і медикаменти. Крім грошей, на причетників виділявся провіант: «борошна житнього по 3 чверті осьмичетверікових і круп гречаних по 18 гарнців». Священник і причетники одержували дрова та очерет на опаолнення однієї пічки.

Підцерковних земель Покровський храм Олександрівської фортеці не мав.

За оцінкою Я. Новицького, зробленої на підставі вивчення джерел з історії храмів Олександрівської фортеці, «тодішнє духовенство не тільки не тільки не користувалось достатком, але жило в крайній нужді і харчувалося впроголодь» [13, с. 230].

Зрозуміло, що з огляду на специфіку своєї дислокації не могли розраховувати на користування підцерковною землею полкові священники, які зачастую перебували при похідних церквах.

Не зупиняючись на аналізі кожного узаконення щодо регулювання порядку утримання полкового духовенства, які побачили світ наприкінці XVIII – в середині XIX ст., звернемо увагу лише на кілька з них, зазначивши, що було б некоректно, слідом за О. Желобовським, зараховувати всі нововведення, спрямовані на покращення матеріального стану військового духовенства, на рахунок особистого піклування про це обер-священників армії та флоту [14, с.22-29], хоча ініціатива щодо низки з них насправді виходила від цих очільників.

Зокрема, вже невдовзі після запровадження посади обер-священника армії та флоту, у 1802 р. були конфірмовані штати кавалерійських і піхотних полків, які передбачали виплату полковим священникам по 140 крб. жалування та раціону на рік.

Височайше затвердженою 10 серпня 1806 р. доповіддю Синоду, констатуючи, що армійські священики «всі взагалі передбаченим жалуванням утримувати себе ніяк не можуть», було дозволено робити до жалування надбавки за рахунок полкових церковних сум [15, с. 687-689].

6 грудня 1829 р. Микола I визнаючи, що військове духовенство мало вельми обмежене утримання, яке не відповідало «ні поважності їх сану, ні подвигам постійного старання в повчанні військових чинів у правилах благочестя і любові до Престолу і Батьківщини», наказав переглянути оклади, які відтепер для полкових священиків зрівнювались із окладами капітанів відповідних збройних формувань. Старшим дивізійним благочинним, крім того, мало додатково виплачуватись по 50 крб. на рік. Священикам, перебуватимуть при військах у закордонних походах, мало виплачуватись жалення не сріблом, а асігнаціями, але в подвійному розмірі [16, с. 838-839]. Іменним указом від 9 травня 1831 р. із капітанським було зрівняне і жалування священиків, які перебували при шпиталях 3-6 класів. Раніше ж, як зазначалось у документі, ці духовні особи одержували по 110 крб. жалування і 36 крб. на раціон [17, с.357]. Згодом з'явилося ще ціла низка узаконень, що визначали розмір жалування духовенства при шпиталях, при військово-навчальних закладах і при полках.

Розглядаючи ситуацію із матеріальним забезпеченням підлеглих обер-священика В. Кутневича у 1840-х – першої половини 1850-х рр., один із обер-священиків більш пізнього періоду зазначив, що обмежене жалування було недостатнім в умовах поступового здорожчання життя і кочової служби полкових священиків, які, супроводжуючи війська, часто знаходились далеко від своїх родин, будучи змушеними «мешкати на два дома» [18, с. 28-29].

Що стосується духовенства фортечних і міських храмів, в парафіях яких були військові формування, слід згадати, що в останній чверті XVIII ст. лише лічені собори південноукраїнського регіону отримували державну ругу. Їх були одиниці і після того, як синодальним указом від 4 серпня 1799 р. було передбачене влаштування соборів у Одесі, Овідіюполі, Очакові, Єнікале, Карасубазарі та Бахчисараї із виділенням додаткових сум на утримання їхніх причтів при залишенні при них парафіяльних дворів. В контексті нашої проблематики вкрай важливо, що серед підстав для такого рішення називалось перебування в краї сухопутних військ та флоту [19, с.750-754]. І за Олександра I список міських храмів на півдні України, чиї причти мали одержувати жалування, кардинально не збільшився [20, с.223]. Значно більше новведень у цьому плані було запроваджено за Миколи I.

Кажучи про зміни штатів військових храмів миколаївських часів, слід мати на увазі, що вони відбувались у контексті більш широких змін, що стосувались як збройних сил імперії, так і системи утримання духовенства. Щодо останнього згадаймо, що у 1842 р. розпочалося переведення парафіяльного духовенства на штати із встановленням жалування для сільських причтів.

Зі зрозумілих причин не мали підцерковної землі корабельні храми. Тож головним джерелом утримання флотського духовенства було жалування. 18 січня 1778 р. виконуючий обов'язки головного командира Азовської флотилії й Таганрозького порту П. Каслівцев у донесенні Слов'янському та Херсонському архієпископу Євгенію (Булгарісу) писав, що восьми священикам, які мали знаходитись на кораблях Азовської флотилії, було передбачене жалування від 60 до 120 крб. на рік «дивлячись на їхню поведінку і послуги», плюс за кожен місяць перебування у морі вони мали одержувати 4 крб. 50 коп., «а іноді і більше» [21, арк.1].

Втім, сказане вище не означає, що все флотське духовенство Півдня не користувалось прибутками із землі впродовж всього досліджуваного нами періоду. Адже Балаклавський Георгіївський монастир, визначений із 1806 р. як місце перебування ієромонахів Чорноморського флоту, ще у 1797 р. іменним указом одержав як рибні, так і земельні угіддя [22, с.57], а після 1817 р. площа угідь монастиря дорівнювала 904 десятинам 440 сажням [23, с.73], хоча більша їх частина була непридатна для землеробства. На утримання ієромонахів використовувалась і частина інших, крім земельних, пожертв монастирю, які були доволі щедрими.

Одержували ієромонахи монастиря і жалування з державного казначейства, розмір якого, за даними В. Шавшина, у 1818 р. був визначений у 6 крб. 86 коп. на рік плюс на довольство 19 ½ коп. на день. Згодом ієромонахи стали одержувати по 24 крб. [24, с.65]. А іменним указом від 27 серпня 1839 р. семи ієромонахам Балаклавського Георгіївського монастиря було призначене жалування по 500 крб. на рік [25, с.686].

Положенням про церкви, що знаходяться у військовому поселенні, були визначені наступні джерела прибутку: 1) карнавоковий збір; 2) виторг за продаж свічок і подаяння за виконання треб; 3) пожертви; 4) «образні кошти» поселених і діючих ескадронів; 5) подаяння, що дають нижні чини при одержанні ними жалування; 6) «образні кошти» в шпиталях і гроші по заповітам.

У літопису Михайлівської церкви села Благодатного Єлизаветградського повіту повідомляється, що в перші часи існування військового поселення причт цього храму не був забезпечений, оскільки не одержував жалування і не мав підцерковної землі, обробляючи землю нарівні з військовими поселянами і мешкаючи у власних будинках. У 1834 р. для храму були таки відведені 99 десятин, а у 1838 р. стало виплачуватись казенне жалування священику 208 крб. і диякону 140 крб. асігнаціями (церковнослужителі і тепер жалування не отримували). Розмір жалування незмінним не залишався. Скажімо, у 1841 р. для священика він становив 51 крб. сріблом. У тому ж році вже одержували платню і 2 причетники, щоправда, її сума становила лише 3 крб. 30 коп. сріблом на рік. З 1849 р. припинилось виділення платні на диякона, відтепер не передбаченого штатами. Разом із тим, того ж року військове відомство проявило піклування про житлові умови священика, виділивши йому під помешкання казенне приміщення. Показово, що наводячи ці дані,

автор літопису церкви робить висновок, що забезпечення причту «туго йшло» навіть в період військових поселень, коли життя та діяльність духовенства були на виду «у казни», під контролем двох відомств і вимагало «свого роду подвійництва на полі брані» [26, с.629-630].

Подібна тенденція простежувалась і щодо матеріального забезпечення причту Покровської церкви села Возсятського, хоча за хронологією зміни тут не співпадали із нововведеннями щодо причту села Благодатного. Підцерковна земля для Покровської церкви у розмірі 99 десятин була відмежована у 1830 р. Вперше жалування виплачено у 1841 р. Втім, тоді його одержував лише священник (24 крб.), церковнослужителям же жалування передбачене не було. З 1843 по 1854 р. священник одержував від казни 24 крб. 29 коп., а дячок 3 крб. 45 коп. на рік. Мешкав причт у власних будинках [27, с.779-780].

Отже, дослідження системи матеріального забезпечення діяльності південноукраїнського військового духовенства дозволяє простежити пошуки владою найбільш прийнятих моделей утримання, які б, з одного боку, давали можливість для ефективного виконання цими духовними особами їхніх функцій, а з іншого, не переобтяжували державну казну. Попри уніфікаторські тенденції, система утримання духовенства, яке «окормляло» військових, залишалась вельми диференційованою, як залишався неоднорідним і сам склад цього духовенства. Це, між іншим, є одним із пояснень наявності відмінних між собою, інколи діаметрально протилежних оцінок стану матеріального забезпечення духовних осіб як в історіографії, так і в джерелах (йдеться у тому числі і про оцінки, що давались самими представниками військового духовенства і керівництвом духовного відомства).

Джерела та література

1. Лиман І.І. Постаць начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах / І. Лиман // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон : ХДПУ, 2002. – С. 71-75.
2. Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 560 с.
3. Киреенко Г.К. Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г.К. Киреенко // ИТУАК. – 1895. – № 23. – С. 1-23.
4. Сапожников И.В. Греки под Одессой (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX века) / И.В. Сапожников, Л.Г. Белоусова. – Одесса – Ильичевск : Элтон-2 – Гратек, 1999. – 262 с.
5. Сапожников И.В. Священники Черноморского казачьего войска до кубанского периода / И.В. Сапожников // Культурная жизнь юга России. – 2002. – №1. – С. 38-41.
6. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І.І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.
7. Держархів Одеської обл. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.80.
8. Держархів Херсонської обл. – Ф.207. – Оп.1. – Спр.690.
9. Держархів Херсонської обл. – Ф.207. – Оп.1. – Спр.274.
10. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000. – 513 с.
11. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис. канд. істор. наук: 07.00.06. / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 280 с.
12. Горбань Г.В. Свято-Покровський собор / Г.В. Горбань. – Запорожье : Интербук, 1991. – 60 с.
13. Новицкий Я.П. История города Александровка в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806 гг. // Новицкий Я. Твори в 5-ти томах. Т.1. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – С. 184-303.
14. Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк / А.А. Желобовский. – СПб. : тип. М.О. Вольф, 1902. – 130 с.
15. ПСЗРИ. – Собр.І. – Т.ХХІХ. – № 22.238. – 1372+19 с.
16. ПСЗРИ. – Собр.ІІ. – Т.ІV. – № 3324. – 1056 с.
17. ПСЗРИ. – Собр.ІІ. – Т.VI. – Отд.І. – № 4560. – 846 с.
18. Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк / А.А. Желобовский. – СПб. : тип. М.О. Вольф, 1902. – 130 с.
19. ПСЗРИ. – Собр.І. – Т.ХХV. – № 19.070. – 936 с.
20. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І.І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.
21. Держархів Одеської обл. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.22.
22. Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь / В.Г. Шавшин. – Симферополь : Таврия, 1994. – 160 с.
23. Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение / В.Г. Тур. – Симферополь : Изд-во «Таврия-Плюс», 1998. – 154 с.
24. Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь / В.Г. Шавшин. – Симферополь : Таврия, 1994. – 160 с.
25. ПСЗРИ. – Собр.ІІ. – Т.ХІV. – Отд.І. – № 12654. – 1185+31+6 с.
26. Земляничкий С. Летопись Архистратиги-Михайловской церкви села Благодатного, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии / С. Земляничкий // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1914. – №20. – С. 627-631.
27. Поручик П. Историческая записка о Свято-Покровской церкви селения Возсятского и ее приходе / П. Поручик // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1887. – №19. – С. 767-791.

Еременко Н. Н. Система матеріального забезпечення діяльності южноукраїнського військового духовенства (1775-1853 гг.)

Статья посвящена изучению источников содержания духовных лиц, «окормлявших» военных на юге Украины в период между ликвидацией Вольностей Войска Запорожского и началом Крымской войны. Прослеживаются изменения порядка содержания, выявляется специфика материального обеспечения духовенства различных военных формирований региона.

Ключевые слова: *военное духовенство, Южная Украина, воинские формирования, подцерковная земля*

Eremenko M. M. The system of financial support of southern ukrainian military clergy (1775-1853 years)

The article is devoted to the study of sources of maintenance the clerics of armed forces in Southern Ukraine between liquidation of Zaporizhzhya Vol'nosti and the beginning of the Crimean War. We have studied the change of material content, the specific of material support of clergy of various military units of the region.

Keywords: military clergy, southern Ukraine, military units, church land

УДК 94:262.1(470+571)"17"

О. В. Чупис

СЕКУЛЯРИЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ УРЯДІВ РОСІЇ У XVIII ст.

У статті розглядається аналіз секуляризаційних процесів, пов'язаних зі зміною положення Православної Церкви, церковно-державних відносин у Росії в XVIII ст. Проаналізовано заходи урядової політики, їх вплив на внутрішньоцерковне життя, що привели до відчуження земельної власності духовних феодалів у Росії в XVIII ст.

Ключові слова: секуляризація, духовенство, монастирські землі, Синод, Колегія Економії.

Звертаючись до термінологічного і понятійного довідника історичної науки, знаходимо три визначення терміну «секуляризація»: 1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2. Вилучення чогось із церковного відання і передання його громадському чи суспільному (наприклад, шкільного викладання); 3. Перетворення церковної та монастирської власності на державну. У цьому значенні термін «секуляризація», як встановив М. Хеккель, уперше було вжито для позначення подібних процесів у 1646 р. французьким посланцем в Мюнстері Лонгевіллем. З того часу він став загальноприйнятим у західноєвропейській (особливо англосовітській) історіографії. Російські історики вживали цей термін лише стосовно західноєвропейського досвіду і секвестрування монастирського землеволодіння (1764 р.) на терені центральної Росії. Українські історики також використовують термін «секуляризація» стосовно церковних реформ на Лівобережній та Правобережній Україні в кінці XVIII — першій пол. XIX ст. [1, с. 332].

XVIII ст. — час остаточного створення абсолютистської системи влади. В релігійній політиці гостро постало питання про усунення земельної власності православного духовенства, який визначив секуляризаційний курс російського уряду другої половини XVIII ст. Проводячи секуляризацію, державна влада завершувала тривалу боротьбу з духовенством за політичну гегемонію, ліквідуючи його претензії на владні функції. При цьому правлячий режим прагнув пом'якшити напруження станових конфліктів, що стали постійним фактором соціально-політичного в XVIII ст. Тому, ставимо перед собою головну мету даного дослідження — проаналізувати церковне землеволодіння Російської імперії, його структури, переважно, на прикладі монастирського землеволодіння до і після секуляризаційної реформи 1764 р. та з'ясувати основні результати секуляризації.

Історіографія секуляризаційних процесів в Російській імперії представлена працями П.В. Верховського [2], М.І. Горчакова [3-4], І.К. Смолича [5], та ін. Також знаходимо в працях Є.В. Анісімова [6], І.А. Булигіна [7], А.І. Комісаренка [8-9], В.М. Мордвінцева [10], А.В. Борисова, Н.С.Велитченка, Ю.Б. Смирнова [11]. Вагомий матеріал вичерпано з законодавчих актів, що увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії [12-19] та «Полного собрания постановлений и распоряжений по Ведомству Православного Исповедания Российской Империи» [20-23].

У Російській Православній Церкві законодавча влада в усьому, що стосується юридичного оформлення устрою Церкви, визначалася самодержавним монархом. Жодна установа, в тому числі й Синод, не могла створити закон без затвердження верховної влади в особі імператора. В Російській імперії юридичне становище православних монастирів загалом та чернецтва зокрема було оформлено нормами канонічного права у поєднанні зі Зібранням Законів Російської імперії. Російське законодавство XVIII ст. стосовно чернецтва та монастирів пронизано петровською тезою «нынешние житие монахов немало зла происходит, понесе большею частию теньядцы суть» [22, с. 58].

Православне духовенство за своїм правовим статусом розподілялося на біле та чорне. Чорне духовенство за адміністративними функціями та правовим статусом поділялося на дві основні групи: 1) духовна влада: митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, «строители», ігумені та настоятельниці монастирів жіночих; 2) решта чернецтва — братія [21, с. 248-249].

Чисельність монастирів та ченців у XVIII ст. виглядала таким чином. В 1700–1701 рр. в Росії нараховувалось 1201 монастир (965 чол., 236 жін.). За реєстром 1724 р. на всіх монастирях Російської імперії перебувало 14 534 ченців та 10 673 черниць, всього — 25 207 [24, с. 491]. За донесенням Синоду від 1 січня 1762 р., у всіх єпархіях налічувалося 954 монастирів, з маєтками і без них, із 11 153 чернецтвом [25, с.346-348]. Після секуляризації 1764 р. Синод постановив скасувати 418 монастирів. Залишилося 536 монастирів, з яких 226 утримувались від держави, решта ж 310 монастирів повинні були існувати на добровільній приношенні народу [25, с. 274].

У 1701 р. у веденні Монастирського приказу складалося 137 823 селянських дворів, що знаходилися на церковних землях. За Петра стягувати податки з цих дворів було доручено вже не церковним установам, як було в попередньому столітті, а офіцерам держави. «Монастирі повинні були постачати продовольство для